

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано сутність поняття «громадянське суспільство». Встановлено, що громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком, з іншого, – передумовою формування політичної нації. Адже феномен політичної нації не вичерпується політичним змістом – її становлення неможливе без певних соціальних та економічних передумов. Визначено, що важливе значення у процесі формування громадянського суспільства мають такі соціокультурні засоби саморегуляції суспільства та соціального контролю, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія. Розглянуто особливі умови, в яких формується громадянське суспільство в Україні.

Ключові слова: народ, держава, громадянське суспільство, самоорганізація народу, демократія.

Постановка проблеми. Сьогодні доволі активно у вітчизняній юридичній літературі обговорюються питання, пов'язані з формуванням громадянського суспільства в Україні. Невід'ємним елементом цього є самоорганізація народу. Громадянське суспільство як соціальний феномен і як теоретична концепція охоплює період від кінця XVII – до I-ої половини XIX століття. Його основні положення були сформульовані такими видатними мислителями, як Дж. Лок, А. Фергюссон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, А. де Токвіль.

Громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком, з іншого, – передумовою формування політичної нації. Адже феномен політичної нації не вичерпується політичним змістом – її становлення неможливе без певних соціальних та економічних передумов. Незважаючи на значну увагу науковців і філософів до окресленої проблематики, визначення соціально-економічних засад її розвитку досі фрагментарне. Актуальність цього питання обумовлена також тим, що сучасна українська нація постала перед проблемою своєрідної кризи демократії – демократичний устрій в Україні намагається визначитися в політичному вимірі, значно відстаючи в соціально-економічному. Про це свідчить і надзвичайно великий розрив між багатими і бідними верствами населення, і поширення явища корупції, і гальмування економічних реформ, особливо стосовно підтримки малого й середнього підприємництва, і засилля тіньової економіки [7].

Стан дослідження. Як своєрідний світоглядний феномен, громадянське суспільство розглядалося й аналізувалося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Цікаві спостереження щодо ідеї інститутів громадянського суспільства можна зустріти у працях українських правників, політологів і публіцистів XIX–XX ст., зокрема: В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, С. Подолинського. Останнім часом важливі у цьому контексті наукові доробки багатьох сучасних дослідників, а саме: А. Єрмолаєва, О. Зайчука, А. Колодій, В. Кравчука, В. Кременя, В. Кузьменка, Г. Нестеренко, А. Олійника, О. Онищенко, О. Петришина, О. Романчука, Д. Табачника, В. Ткаченка, М. Цвіка та інших.

Незважаючи на значні теоретичні розробки щодо формування громадянського суспільства в Україні, невирішено чимало питань. Зокрема, необхідна активізація самоорганізації народу в Україні як необхідної умови стабільного розвитку громадянського суспільства.

Метою статті є дослідження шляхів формування громадянського суспільства в Україні.

Виклад основних положень. Зародження й розвиток громадянського суспільства відбувається упродовж тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має чимало закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї. Власне, кожна держава має бути зацікавлена в створенні, всебічному розширенні і поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, своєї адаптації в загальнолюдський цивілізований процес [1].

Після першої хвилі демократичних перетворень в Україні 1990-х років концепт «громадянське суспільство» набув схвалення і визнання. Це закономірно, оскільки неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Лише таке суспільство, що ґрунтується на ініціативі «знизу», соціальній активності громадян, їхньому прагненні до самоорганізації, утворенні самодіяльних структур, що перебувають поза системою державної влади і слугують захисту та задоволенню їх власних інтересів, здатне протистояти руйнівним процесам, стабілізувати і консолідувати суспільство і державу [5, с. 1].

За визначенням Антоніни Колодій, «громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самовря-

дування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності» [4].

Сутність громадянського суспільства, на думку О. В. Зайчука та Н. М. Оніщенка, – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [3].

Громадянське суспільство є сукупністю соціальних відносин, де здійснюються основні права людини – на життя, свободу, безпеку, власність. Людина володіє, користується та розпоряджається майном, є членом трудового колективу, створює сім'ю, задовольняє культурні та духовні потреби в межах взаємин та інститутів громадянського суспільства, в яких держава в особі своїх державно-владних атрибутів присутня лише потенційно як гарантія їх визнання, охорони та захисту. Коли ж за конкретних обставин виникають конфліктні ситуації, які перешкоджають безпосередньому здійсненню основних прав і свобод людини, нормальній реалізації права, постає необхідність реального втручання з боку держави, примусового здійснення правових норм, практичного застосування примусових заходів для охорони та захисту прав і свобод людини.

Громадянське суспільство «будується» у відповідних громадських інститутах, має власний устрій, зовнішню форму існування у вигляді різноманітних за конкретним спрямуванням об'єднань індивідів. Серед цих інститутів – сім'я, церква, приватні чи колективні підприємства, комерційні організації, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії, недержавні засоби масової інформації.

Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а індивідами, тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення ним своїх власних потреб, рівня його самосвідомості та самоорганізації. Саме від ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства

залежать авторитет і реальні можливості впливу громадської думки на державно-владні інститути.

Також велике значення у процесі формування громадянського суспільства мають такі соціокультурні засоби саморегуляції суспільства та соціального контролю, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія. Вони можуть сформуватися на власному ґрунті, а можуть бути привнесені й запозичені з інших цивілізацій. В будь-якому разі ці механізми мають глибоко інтегруватися в національну суспільну традицію, культуру, засвоїтися ними. Коли складова інновацій надто велика, традиційна культура неминуче відторгне її повністю, або, принаймні, частково задля самозбереження. А це рано чи пізно призведе до послаблення державної влади, деформації соціуму, порушення нормального режиму функціонування та розвитку.

Отже, ці положення мали б привернути увагу багатьох реформаторів сучасного українського суспільства. Ідеться, по-перше, про те, що суспільство як система розвивається поетапно, бо як складний механізм має свої фази й не може бути за короткий час радикально перебудовано відповідно до того чи іншого проекту без тяжких для себе наслідків. А, по-друге, спроби нав'язати суспільству форми соціальної організації, які неадекватні традиційному типу культури й рівню розвитку індивідів на цьому етапі суспільного поступу, неминуче призводять до зниження ефективності державних інститутів, послаблення соціального контролю, дезорганізації суспільства, розпаду й деградації особистості, відкидання її на більш ранні стадії духовного становлення [6, с. 136–137].

В Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах:

по-перше, його становлення здійснюється тоді, коли проблематика громадянського суспільства вже не є актуальною для країн розвинутої демократії, новітній досвід яких свідчить про необхідність виходу за його межі в напрямі соціальної державності, що передбачає необхідність наукового пошуку складних критеріїв поєднання цих обох процесів, які певною мірою можуть бути суперечливими. Внаслідок таких змін формується якісно нова соціальна система, яку зарубіжні політологи називають «суспільством масового споживання, масової культури»;

по-друге, становлення громадянського суспільства в Україні здійснюється за умов творення національної державності, що передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєві-

яльності, утворення нових державних органів влади та управління, яких не могло бути за умов перебування в складі колишнього СРСР;

по-третє, радикальна зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає перехідний період протиборства різновекторних тенденцій суспільного розвитку, одна з яких спирається на вкорінені впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована в напрямі наближення до загальновизнаних стандартів правової демократичної державності, які однак практично мало адаптовані українським суспільством [2].

Деякі вчені [8] зауважують, що недовіра до влади є нормальним станом громадської думки й політичного мислення за умов сформованого ще громадянського суспільства й помітного відриву його від держави. Це стосується не лише нашої держави, але й тих, які традиційно називають себе «демократичними», оскільки бюрократичний апарат завжди намагається так витлумачити інститути демократії, щоб підпорядкувати їх інтересам верхівки політичної ієрархії. Саме так Р. Даль та Р. Дарендорф трактують більш ніж двохсотлітню історію американської демократії.

Щодо України, то вчені стверджують, що процес формування громадянського суспільства перебуває лише на початковому етапі, а найближчі перспективи проглядаються ще невиразно. Крім того, трьохсотлітнє перебування в складі Російської імперії чи під радянським тоталітаризмом, де держава завжди пригнічувала спільноту, законірно виробило якщо не свідоме відторгнення, то здоровий інстинкт політичної недовіри широкого загалу до держави й чиновництва. Отже, нормально, коли людина усвідомлює необхідність постійного контролю за державою з боку громадянського суспільства.

Інші зазначають, що сучасний період розвитку українського соціуму і теоретичною, і буденною свідомістю справедливо характеризується як перехідний. І – так само справедливо – сутність перехідного періоду визначається необхідністю вибору альтернатив, насамперед політичного та економічного розвитку. Але серед громадськості (мабуть, через стереотипи тоталітарної системи) поширена несправедлива думка, що відповідальність за вибір оптимального шляху розвитку лежить на державних структурах. Справді, держава має найбільше можливостей для реалізації обраного напрямку, але не для формування й розроблення всіх можливих альтернатив з метою виявлення оптимальної. Це завдання може і має бути вирішено за обов'язкової участі структур громадянського суспільства [7].

Отож, сьогодні, на етапі власної нестійкості, соціальна система стоїть перед чисельністю різноманітних, навіть полярних, варіантів подальшого розвитку. І ще більше їх потребує. Саме громадянське суспільство надає соціуму цю поліваріантність, багатогранність шляхів потенційного буття. Структура громадянського суспільства як реальна альтернатива правлячій системі політичних партій має більше ступенів свободи та різноманітності, ніж державні інститути.

У сучасних поглядах на громадянське суспільство можна виокремити такі основні моменти:

невід'ємною ознакою громадянського суспільства є плюралістичність способів суспільного життя і відповідно соціальна диференційованість і структурованість;

у ньому є місце і для консервативних, і для радикальних сил: і одні, і інші виступають його необхідними компонентами;

громадянське суспільство постає діалогом між різними соціальними суб'єктами і відносним консенсусом за системою базових соціальних цінностей (права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо) та за більш конкретними питаннями практичної політики;

саме існування громадянського суспільства забезпечується підтриманням певного балансу інтересів різних груп, що співіснують у соціумі за посередництвом дії механізмів конкуренції і соціального партнерства;

соціально-економічним підґрунтям громадянського суспільства є ринкова економіка з притаманною їй різноманітністю форм власності, а суб'єктною основою – середній клас [7].

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні упродовж періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками не характеризувалися позитивною динамікою, але зберігали певну стабільність на досягнутому рівні. Вони кращі, ніж в інших пострадянських країнах, натомість суттєво відстають від показників країн Балтії та «Вишеградської групи». Так, за результатами дослідження «Nations in Transit» міжнародної неурядової організації «Freedom House» (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного балу – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася від 4,75 балів 1998 р. до 3 балів 2005 р. та 2,75 балів 2006–2011 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна

продемонструвала найбільший поступ та отримала найкращу оцінку щодо інших показників [9].

Висновки. Проаналізувавши шляхи та умови формування громадянського суспільства в Україні за період незалежності, можна стверджувати, що громадянське суспільство перебуває у процесі становлення. Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави – цих двох підсистем єдиної суспільної системи – визначальні у забезпеченні демократичного розвитку країни. На нашу думку, громадянське суспільство є не лише певним елементом демократії в країні, а основною умовою її побудови.

1. Громадянське суспільство. Поняття громадянського суспільства. Суть, атрибути та функції громадянського суспільства. Громадянське суспільство в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://on2.docdat.com/docs/20283/index-60567-1.html>.

2. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/tryd-pravo/38-tsvik/184--iv-s-1-.html>.

3. Зайчук О. В. Теорія держави і права: підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm.

4. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / Антоніна Колодій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>.

5. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. М. Кравчук. – К., 2008. – 20 с.

6. Кудряченко А. І. Критики та бібліографія. Україна: проблеми самоорганізації / А. І. Кудряченко, О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2004. – Вип. 5. – С. 135–141.

7. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні застави становлення: монографія / Г. О. Нестеренко. – К., 2007. – 360 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://npu.edu.ua/!ebook/book/html/D/ispu_ksue_Nesterenko/120.html.

8. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. В 2-х томах. – К.: Промінь, 2003. – 384 с.

9. Nations in Transit – Ukraine (2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT-2011-Ukraine.pdf>.

Мельник Н. В. Пути формирования гражданского общества в Украине.

Проанализирована сущность понятия «гражданское общество». Установлено, что гражданское общество предстает, с одной стороны, следствием, с другой, – предпосылкой формирования политической нации. Ведь феномен политической нации не исчерпывается исключительно политическим содержанием – ее становление невозможно без определенных социальных и экономических предпосылок. Определено, что важное значение в процессе формирования гражданского общества играют социокультурные средства саморегуляции общества и социального контроля как традиции, мораль, право, религия, идеология. Рассмотрены особые условия, в которых формируется гражданское общество в Украине.

Ключевые слова: *народ, государство, гражданское общество, самоорганизация народа, демократия.*

Melnyk N. V. Ways of forming civil society in Ukraine.

The article is devoted to the essence of the concept of «civil society». Established that there is a civil society, on the one hand, the result of the other – for building a political nation. Indeed, the phenomenon of political nation is not only confined to the political content – its development is impossible without a certain social and economic conditions. Civil society «built» in the relevant public institutions, has its own structure, the external form of existence in a variety of their specific orientation associations of individuals. These institutions – family, church, private or collective enterprises, business organizations, associations of interest, trade unions, government community groups, civic organizations, political parties, non-governmental media. The main feature of these institutions is that they form be no power, but by individuals, and therefore their actual functioning is an indicator of the maturity of civil society awareness of its own needs, its level of self-awareness and self-organization.

Determined that the essential in the formation of civil society played by social and cultural means of self-regulation and social control society as tradition, morality, law, religion, ideology. We consider the special conditions in which the emerging civil society in Ukraine. Determined that the origin and development of civil society occurs over a long period of evolution of modern civilization. This process has many patterns that are common to many countries. But every state, developing civil society has contributed something special characteristic of her. In fact, every state has a legitimate interest in the creation, expansion and deepening of comprehensive civil society if it is committed to meeting the needs of citizens in their adaptation to universal civilized process.

Key words: *people, state, civil society, the self-organization of the people, democracy.*

Стаття надійшла 17 січня 2014 р.